

Eesti keele instituut

Tõnu Tender

instituudi direktor

Jüri Viikberg

instituudi murdeuurija

Eesti keele instituut (EKI) on riiklik teadus- ja arendusasutus, kus uuritakse nii tänapäeva kui ka vana eesti kirjakeelt, eesti keele murdeid ja soome-ugri sugulaskeeli. Instituut on ainulaadne laia tegevushaardega keelekeskus, aastast 2016 ühtlasi Eesti kirjandusmuuseumi juhitava Eesti-uuringute tippkeskuse osa¹. Keeleainese suurkogude alusel koostatakse EKI-s kapitaalseid üks- ja mitmekeelseid sõnaraamatuid, koordineeritakse üleriigilist terminoloogiatööd ning arendatakse kõnetehnoloogiat. EKI pakub hulga avalikke tasuta teenuseid, nagu keelenõuanne telefonitsi ja meilitsi, sõnastike veebiversioonid, mitmed keele- ja kõnetehnoloogilised rakendused, sh erivajadustega inimestele (kõnetehnoloogiat vaegnägijatele, eesti viipekeele sõnastikke vaegkuuljatele). Avalikkusele on ilmselt kõige tuntumad keeleteadlased need, kes tegelevad õigekeelsusega ning jagavad keelenõu. Eesti kirjakeele norm tugineb teatavasti EKI-s koostatud õigekeelsussõnaraamatutele. Niisama tähtis on seegi, et instituut on nimeteaduslik usaldusasutus, annab nimede asjus eksperdihinnanguid ja korraldab nimeteemalisi sihtuuringuid. Instituudi üldeesmärk on aidata oma tegevusega kaasa eesti keele kestmisele läbi aegade. Eesti keele tugiasutusena täitub EKI-l 70. tegevusaasta.

¹ Eesti teaduse tippkeskused on haridus- ja teadusministeeriumi moodustatud uurimiskeskused (konsortsiumid), mis koosnevad kõrgetasemelistest uurimiserühmadest, töötavad ühise juhtimise all ja millel on selgelt määratletud ühiseesmärgid. Kõnesolevasse tippkeskusesse on kaasatud seitse keelevaldkonna uurimiserühma, sh Kristiina Rossi personaalne uurimisprojekt „Kultuurinihe eesti keeles 17.–18. sajandil” ja Meelis Mihkla juhitud institutsionaalse uurimustoetuse projekt „Kõnestiilid, lauseprosoodia ja fonoloogiline varieerumine” EKI-st.

Keeleteaduslik eesti keele instituut (1993)

Eesti teaduste akadeemia taasrajamisega (1946) loodi teiste uurimis-asutuste seas Keele ja Kirjanduse Instituut (KKI). Et tollast filoloogiat iseloomustas keele-, kirjandus- ja rahvaluuleteaduse kooslus, sai KKI-st nende sõsardistsipliinide ühendorganisatsioon ligi pooleks sajandiks (1947–1993).

Taasiseseisvunud Eestis võeti uued arengusihid. Senise KKI pereheitlemine viis kirjanduse Underi ja Tuglase kirjanduskeskusse ja osalt Tallinna Pedagoogikaülikooli ning rahvaluule ja rahvamuusika Eesti kirjandusmuuseumi katuse alla. KKI-st sai EKI, keeleasjadele keskendunud instituut, mille direktorina on tegutsenud Asta Õim (1993–2000), Urmas Sutrop (2000–2015) ja Tõnu Tender (alates 2015. aastast).

Eraldumise järel jäi instituuti umbkaudu kolmandik senistest töötajatest. Sellest hoolimata võis direktor Asta Õim 1997. aastal nentida, et 60 teadustöötajaga EKI-s ilmub aastas 17–20 raamatut, et kolme viimase aastaga on kaitstud 7 doktori- ja 10 teadusmagistritööd, et EKI teadlased on osalenud välisprojektides, saanud Euroopa uurimustoetusi ja pälvinud kolmel korral Eesti teaduspreemia.

Teaduste Akadeemia reorganiseerimine personaalakadeemiaks (1993) tähendas seniste teadusinstituutide liitmist ülikoolidega. Tänu kesksele osale riigi keelepoliitika ja keelekorralduse kujundamisel peeti loomulikuks ja vajalikuks, et EKI jätkab iseseisva institutsioonina. 1990. aastaist peale on instituut teinud kaasa kõik Eesti teaduselus loodusteadlaste mallide järgi toimunud ümberkorraldused. Teadustöö rahastamise muutumine projektipõhiseks on tähendanud muutusi ka instituudi tegevuskavades ja struktuuris ning toonud kaasa teadustöötajate rühmitumise rahastusallikate alusel.

Eesti keele instituudi tänapäev

Eesti keele instituut on üks kolmest keskusest kogu maailmas (ja Eestis), kus eesti keelt süstemaatiliselt uuritakse, samas on ta eesti keele peamine arenduskeskus. EKI-s on seitse osakonda, millest kuus tegelevad teadus- ja arendustööga: eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond (juhataja Tiina Laansalu), keelekorraldusosakond (juhataja Peeter Päll on ka EKI peakeelekorraldaja), keeleressursside ja keeletehnoloogia osakond (Tõnis Nurk), kõneuurimise ja kõnetehnoloogia osakond (Meelis

Mihkla), sõnaraamatute osakond (Margit Langemets, EKI sõnaraamatute peatoimetaja) ja terminoloogiaosakond (Tiina Soon). Osakondade töös leidub hulk kokkupuutepunkte, olgu seoses sõnaraamatute koostamise, terminoloogia või arvutitarkvaraga. EKI-s töötab 64 inimest (neist 47 täiskoormusega ja 17 osakoormusega).

Keele- ja kõnetehnoloogide tegevus riikliku programmi „Eesti keele- tehnoloogia 2011–2017” raames haakub üliaktuaalsete ja ühiskondlikult oluliste teemadega. Eestikeelse kõnesünteesi arendamine (projektijuht Indrek Kiissel) tähendab sisuliselt (kodu)masinatele eesti keele õpetamist, et nad tulevikus reageeriksid eestikeelsele kõnele (st soovidele, käsklus- tele). Arvuti oskus eesti keelt genereerida (projektijuht Meelis Mihkla) on hindamatu abi vaegkuuljatele, kes saavad telesaateid jälgida subtiitrite vahendusel, ja vaegnägijatele, kellele arvuti võib tekste ette lugeda.

Keeletehnoloogide osavõtul valmis EKI leksikograafidel 2010. aastal elektrooniline sõnastikusüsteem EELex (haldajad Ain Teesalu ja Ülle Viks). Sõnastike koostamise ja toimetamise elektroonilisse töökeskkonda on nüüdseks hõlmatud üle 50 üks- ja kakskeelse sõnastiku (vt <http://eelex.eki.ee/>).

Osakonna teadustegevusest tõuseb esile institutsionaalse uurimus- toetuse pälvinud projekt „Kõnestiilid, lauseprosoodia ja fonoloogiline varieerumine” (teemajuht Meelis Mihkla), mille tulemusi kajastab mh eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakirja erinumber „Kõneuurimise suundi” (2015). Viimasel kümnendil on esile kerkinud emotsionaalse kõne analüüs (Rene Altrov, doktoritöö 2014, Hille Pajupuu) ja tuvastus, millel on ka riigikaitseline mõõde. Eesti keele emotsioonisõnavara on uurinud Ene Vainik (doktoritöö 2004), kõneprosoodia seost grammatika ja pragmaatikaga Heete Sahkai (doktoritöö 2011). Personaalse uurimu- sena kaitses Liisi Piits doktoritöö „Sagedamate inimest tähistavate sõnade kollokatsioonid eesti keeles” (2015).

Koostöös Tartu ülikooli ja Tallinna tehnikaülikooli küberneetika insti- tuudiga on loodud Eesti keeleressursside keskus (2011), et teha teadlastele ning keelehuvilistele kättesaadavaks kõik eesti keele digitaalsed ressursid ja tehnoloogiad: keeletarkvara, sõnastikud, teksti- ja kõnekorpused, keele- andmebaasid (EKI projektijuht on Tõnis Nurk).



Kimbuke EKI väljaandeid.

Eesti murrete ja sugulaskeelte uurijad töötavad tänu lähedastele uurimisprobleemidele ühes osakonnas (aastail 2000–2008 eesti murrete ja lähisugukeelte sektor, 2008–2015 soome-ugri keelte ja murrete osakond), kuid vastastikku vajalikud on nende töötulemusedki. Pikemat aega on kesksel kohal olnud sõnaraamatute koostamine. Valminud tööd olgu näiteks toodud Arvo Laanesti „Isuri keele Hevaha murde sõnastik” (1997), Elna Adleri, Silja Grünbergi ja Merle Leppiku kapitaalne „Vadja keele sõnaraamat” I–VII (1990–2011; 2., täiendatud trükk 2013) ning Iiris Metsmägi, Meeli Sedriku ja Sven-Erik Soosaare „Eesti etümoloogiasõnastik” (2012).

Murdeuurijad on „Eesti murrete sõnaraamatu” väljaandmisega jõudnud VI köitesse, alates 2013. aastast on Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla ja Tiina Laansalu toimetanud sõnaraamatut veebipõhiselt. Selle viimatised, 24.–27. vihik (*lõpetis–mütsakas*), kuid edaspidi juba ka kõik ilmunud vihikud on loetavad-kasutatavad EKI kodulehelt (<http://www.eki.ee/dict/ems/>). Akadeemiliste murdetekstide sari „Eesti murded” I–IX on ilmunud kõikide murdealade kohta, punkti pani koostöös Tartu ülikooliga valminud lõunaesti keelesaarte tekstikõide (2014).

Suure murdesõnaraamatu kõrval on asunud koostama ühe murdeala sõnastikke, mis valmivad EKI elektroonilises sõnastikusüsteemis EELex ja on kasutatavad ka veebis (vt <http://portaal.eki.ee/keelekogud.html>).

Aastail 2015–2016 ilmusid näiteks Paul Kokla „Hiiu sõnaraamat” ja Valdek Palli „Idamurde sõnastik” (2. trükk, 2016), veebiväljaandena valmis Inge Käsi „Seto sõnastik” (2016). Toimetamisel on Kihnu, koostamisel Kuu-salu, Mulgi ja Seto sõnaraamat. Kõik need sõnastikud toituvad EKI eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivi sõnavarakogudest (<http://emsuka.eki.ee/>), mida osakond haldab ja täiendab. Kui siinkohal arvata kokku kõik paberkogud (10,7 mln sedelit, 140 000 lk), helisalvestised eesti murretest ja sugukeeltest (4345 tundi) ning elektroonilised kogud (11 mln kirjet), siis sellele materjalikogusele ei leidu võrdset kusagil. Et enamik kogusid on digiteeritud (järg on sedelite käes), võib nendeni jõuda EKI kodulehe kaudu – kas või kuulates oma ammu surnud vanaema juttu, mis on lindistatud näiteks 1960. aastail. Keelevara hoidmine ja arendamine on nii riiklik kui ka rahvuslik ülesanne, mis eeldab teaduslikku järjekindlust ning vilumust keeleainese pideval ajakohastamisel.

Olgugi esiplaanil sõnaraamatutöö, mahub tegevuskavadesse ka teadusprojekte. Mari Kendla kaitses doktoritöö „Eesti kalanimetused” 2014. aastal. Kristiina Rossil on käsil personaalne uurimisteema „Kultuurinihe eesti keeles 17.–18. sajandil”, mis tähendab kiriku- ja regilaulude keele korpusepõhist analüüsi. Ülevaatlikku murdegrammatikat koostab Jüri Viikberg.

Sõnaraamatute osakond koostab sõnastikusüsteemis EELex rahvuskultuurile olulisi eesti keele sõnaraamatuid (vt <http://portaal.eki.ee/keelekogud.html>). Seni valminuist mahukaim on „Eesti keele seletav sõnaraamat” I–VI (2. trükk 2009; veebis alates 2010). Osakonna juhataja Margit Langemets on EKI sõnaraamatute peatoimetaja.

Keeleõppijatele annab tuge „Eesti keele põhisõnavara sõnastik” (2014), mida on kasutatud alusena muudegi sõnastike koostamisel, nt „Eesti viipekeele – eesti keele sõnastik” (2014). Uut tüüpi sõnaraamat on Silvi Vare „Eesti sõnapered” I–II (2012), mis annab ülevaate eesti keele rikkalikust sõnamoodustusest.

Käsil olevaist töödest olgu mainitud ühekõiteline eesti keele (seletav) sõnaraamat (valmib 2018/2019), mida koostatakse uusima veebitekste kaasava eesti keele ühendkorpuse põhjal. Sõnaraamatus esitatakse ka sõna päritolu, mille eest hoolitseb Udo Uibo (vt tema „Sõnalood. Etümoloogilisi vesteid”, 2014). Töös on ka „Eesti keele kollokatsioonisõnaraamat” (valmib 2018), mille sihtrühm on eesti keele õppijad (nii emakeele kui ka teise keele



Keelenõu 50. Keelenõunikud 2016.

või võörkeelena). Mõlema projekti juht on oma doktoritöös käsitlenud leksikaalsemantilisi ja süntagmaatilisi seoseid arvutileksikograafilisest aspektist. Margit Langemets on uurinud nimisõna süstemaatilist polüseemiat, keskendudes polüseemia esitusviisidele keelevaras eeskätt seletavas sõnaraamatus (2010). Jelena Kallas on analüüsinud sisusõnade süntagmaatilisi suhteid korpus- ja õppeleksikograafias (2013). Ene Vainik on alustanud assotsiatsioonisõnaraamatu loomist (valmib 2019).

Kakskeelsetest sõnaraamatutest on lõpule jõudnud kapitaalne „Eesti-vene sõnaraamat” I–V (1997–2009), mullu ilmus „Läti-eesti sõnaraamat” ja (2015). Alanud on eesti-soome suursõnaraamatu koostamine, mille valmimisega on peetud silmas nii Soome kui ka Eesti vabariigi 100. aastapäeva (2017 ja 2018). Silmapiiril terendab eesti-hiina sõnaraamat.

Keelekorraldusosakond on sõnaraamatute ja keele-tehnoloogia kõrval instituudi üks n-ö kolmest vaalast. On ju EKI ülesanne tagada eesti kirjakeele norm, mille aluseks on instituudi uusim õigekeelsussõnaraamat (ilmus 2013). 1918. aastal alanud ja aastast 1948 instituudis püsinud traditsioon jätkub veelgi, järgmine ÕS tähistab 2018. aastal oma 100. aastapäeva koos Eesti riigiga. Väärrikaks juubeliks valmib ühtlasi õigekeelsuskäsiraamat (toimetaja Maire Raadik).

Kesksed käsiraamatud kõigile kasutajaile on veel „Võõrsõnade leksikon” (8. trükk 2012, ilmunud Valguse ja EKI ühisprojektina) ning „Eesti kohanimeraamat” (2016, toimetajad Marja Kallasmaa ja Peeter Päll), millel on lisaks praktiline väljund seoses isiku- ja kohanimeseaduse rakendamisega. Samas on EKI määratud valitsuse korraldusel (2005) nimeteaduslikuks usaldusasutuseks, kes peab korraldama kohanimede sihtuuringuid, andma nimekasutuse asjus eksperdihinnanguid ja arendama kohanimede andmebaasi.

Suurima koormuse ja tuntuse annab instituudi keelekorraldajatele igapäevane tasuta keelenõu (Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Peeter Päll, Maire Raadik, Tuuli Rehemaa). 1966. aastast peale vastavad keelenõuandjad kõikvõimalikele õigekirjaga seotud küsimustele, annavad nime- ja termininõu (nt 2015. aastal 5376 vastust telefoni ja 2941 meili teel). Korduma kippuvatest küsimustest on kokku sõelutud omaette Keelenõuvakk (7540 kirjet 2015. aasta lõpuks). Lisaks keelehoolde ja keelekorraldusega seotud küsimustele tuleb aeg-ajalt tegelda ka keeleekspertiisiga.

Keelenõuandjad on virgad jagama keelenõu nii kirjas kui ka kõnes. 2015. aastal ilmus juba 5. kogumik „Keelenõuanne soovitab”. Keelehoolde teemadel on esinetud koolides, Vikerraadios, Emakeele Seltsi keelepäeval, Eesti Pangas, Rahvakultuuri Keskuses, keskkonnaministeriumis jm. Selge ja arusaadava keelekasutuse huve teenib ka veebiväljaanne „Ametniku soovitusõnastik” (2013, koostanud Tiina Paet, Argo Mund, Tuuli Rehemaa). Lisaks aktiivsele nõustamisele on välja arendatud keelenõuande veebikeskkond, kust huvilised saavad vajalikke soovitusi ja nõuandeid ise otsida (vt <http://keeleabi.eki.ee>). Kõiki keelenõuande uudiseid dubleeritakse instituudi Facebooki lehel, mille kaudu saadakse ka pidevat tagasisidet.

Terminoloogiaosakonna kompetentsi kuuluvad suurte terminibaaside täiendamine, terminikomisjonide nõustamine ja euroterminoloogia arendamine (<http://termin.eki.ee/>). Eva Tamme juhitud projekti tulemusena ilmus mitmekeelne „Hariduse ja kasvatus sõnaraamat” (2014, toimetaja Tiiu Erelt). Pidevalt täienevad tõlkepõhised terminibaasid ESTERM (mis ühendab paljusid terminikomisjone), MILITERM (Tiina Soone juhitud sõjanduse terminiprojekt) ja euroterminoloogia andmebaas IATE.

Eesti keele instituut osaleb põhitäitjana riiklikus programmis „Eestikeelse terminoloogia toetamine 2013–2017” ja terminoloogiaosakond kannab hoolt, et Euroopa Liidus kasutatav oskussõnavara oleks adekvaatsete vastetega esindatud ka eesti keeles. Uus ettevõtmine on selge sõnumi võistlus (projektijuhid Katrin Hallik ja Katre Kasemets), mis 2015. aastal sai laialdase meediakajastuse. Võistlusele esitati ligi 70 tööd, sh nii riigiasutustest kui ka eraettevõtetest.

Terminolooge kaasatakse ka Eesti-sisestesse teemadesse, nad on osalenud näiteks rahandusministeeriumi majandusarvestuse töörühmas, majandusministeeriumi toetusel tegutsevas lennundusterminoloogia töörühmas ja Tartu ülikooli arheoloogia terminoloogia töörühmas. Jooksvalt on antud nõu muuhulgas tehisnärvivõrkude, muusikateraapia ja teraapiakoerte terminoloogia vallas.

Doktorikool. Instituudi teaduslik järelkasv saab väljaõppe üheskoos Tartu ja Tallinna ülikooliga moodustatud keeleteaduse, filosoofia ja semiootika doktorikoolis. Aastail 2008–2015 on doktorantuuri lõpetanud üheksa EKI doktoranti, kuuel doktorandil on väitekirj praegu teoksil. Kairi Tamuri uurib eesti emotsionaalse kõne akustikat, Tiina Paet võõrsõnade kuju fikseerumist keelekontaktide tulemusel, Maria Tuulik adjektiivide polüseemiat eesti keeles, Kristina Koppel õppesõnastiku näitelausete parameetreid, Marit Alas Lääne-Virumaa ning Tiina Laansalu Kesk-Harjumaa kohanimesid.

Lisalugemist

Ahven, Eeva 2007. Pilk paberpeeglisse. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias. Toimetanud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1997.

Eesti Keele Instituudi kodulehekülg – <http://portaal.eki.ee/>

Kalvik, Mari-Liis 2010. Murre mitmes kuues. – Oma Keel 1, 63–69.

Tärk, Tiina 2011. Kohanimearhiiv eesti keele instituudis. – Oma Keel 1, 70–74.

Viikberg, Jüri 2008. Eesti keele kogud. – Eesti humanitaar- ja loodusteaduslikud kogud. Seisund, kasutamine, andmebaasid. Toimetanud Erast Parmasto ja Jüri Viikberg. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 95–112.